

# *Kärpässienien rituaalinen käyttö pohjoisessa Euraasiassa*

*Anna-Leena Siikala*

*”Jos söisin hieman kärpässientä . . .”*

Varsin monet Siperiassa 1700- ja 1800-luvulla matkailleet eurooppalaiset kertovat muistiinpanoissaan kärpässienien (*Amanita muscaria*) käyttöä koskevista havainnoistaan. Erityisesti Siperian koillisnurkan pienten kansojen keskuudessa oleskelleet törmäsivät tuon tuostakin kärpässienien syöntiin liittyviin ilmiöihin. Mm. korjakit arvostivat kärpässientä alkoholin tapaisena päihteenä. Puhellessaan venäläisen etnografin Waldemar Jochelsonin kanssa korjakkivanhus Euwinpet kuvasi heimolaistensa kaipuuta haluttuun nautintoaineeseen tuoreen asiantuntevasti:

Tässä olen, makaan tässä ja tunnen itseni niin surulliseksi, mutta jos söisin hieman kärpässientä, nousisin ylös ja alkaisin puhua ja tanssia. On olemassa eräs vanha mies, jolla on valkoinen tukka. Jos hän söisi hieman kärpässientä ja jos hänelle sanottaisiin: ”Olet juuri syntynyt”, vanha mies alkaisi siinä samassa itkeä kuin vastasyntynyt lapsi. Tai jos Kärpässieni sanoisi miehelle: ”Sinä sulat pian olemattomiin”, niin vanha mies näkisi jalkojensa, käsiensä ja vartalonsa sulavan pois ja sanoisi: ”Oi, miksi olen syönyt kärpässientä? Nyt olen mennyt-tä!” Tai jos Kärpässieni sanoisi: ”Mene Ylhäällä-Olevan luokse”, mies menisi Ylhäällä-Olevan luokse. Tämä panisi hänet kämmenelleen ja vääntelisi häntä kuin rihmaa, niin että hänen luunsa murtuisivat ja koko maailma pyörisi ympäri. ”Oi, olen kuollut”, tuo mies sanoisi. ”Miksi olen syönyt kärpässientä?” Mutta kun hän palaisi ennalleen, hän söisi sitä uudelleen, koska se on joskus miellyttävää ja ilahduttavaa. Sitä paitsi Kärpässieni kertoo jokaiselle miehelle, vaikka tämä ei olisi šamaani-kaan, mikä häntä piinasi kun hän oli sairas, tai selittää hänelle unen tai näyttää hänelle ylämaailman tai maanalaisen maailman tai kertoo, mitä hänelle tulee tapahtumaan. (Jochelson 1908, 121)

Kärpässienien runsas kulutus korjakien ja heidän naapuriensa tšuktšien keskuudessa teki sienestä tärkeän kaupan kohteen (ks. Jochelson 1908, 582). Kärpässienien kauppa oli kielletty, mutta kannattava elinkeino; myynnin tukialueita on Kamtšatkan niemimaa, jossa sientä kasvoi runsaasti ja jossa alkuperäisväestö ei ollut sienien käyttöön yhtä kiintynyt kuin pohjoiset naapurit (v. Dittmar 1900, 98). Myös rannikkoalueen korjakit keräsivät sientä tundralla asuvien tarpeiksi (Bogoras 1904—1909, 205). Kauppatavarana kärpässieni kilpaili menestyksekkäästi alueelle myöhään, mutta sitäkin nopeammin venäläisten kauppiaitten ja amerikkalaisten valaanpyytäjien mukana levinneen votkan kanssa. Mm. turkiskauppiat käyttivät kuivattua kärpässientä maksuvälineenään. Ruotsalainen sotavanki Filip Johann von Strahlenberg kertoo jo vuonna 1730 ensi kerran julkaistussa Koillis-Siperian kuvauksessaan venäläisten kauppiaitten vaihtavan kärpässienillä korjakeilta ketun, oravan, kärpän, soopeelin ym. turkiseläinten nahkoja. Varakkaat metsästäjät varastoivat sientä runsain määrin talven juhlatilaisuuksissa käytettäväksi (v. Strahlenberg 1976, 397). Alkuperäisväestön lailla venäläiset uudisasukkaatkin oppivat korvaamaan votkansa kärpässienellä, vaikka tapaa toisaalta pidettiin hävettävänä ja barbaarisena (Bogoras 1904—1909, 205).

Paleoaasialaiset, joilta puuttui alkoholin käyttöä säätelevä normisto, viehtyivät helposti uuden nautintoaineen pidäkkeettömään viljelyyn, usein tuhoisin seurauksin. Kärpässienien saattoi kehittyä

samantapainen riippuvuussuhde kuin alkoholiinkin. Sienen tapakäyttäjät voi tunnistaa erityisen kellertävän ihonvärin perusteella (ks. Wasson 1968, 261). Mm. Carl von Dittmar kertoo korjakkien ja tšuktšien kantavan mukanaan pientä kuivattuja kärpässienien palasia sisältävää rasiaa, niin että heillä on sientä aina käsillä (v. Dittmar 1900, 98). Sienet onkin aina kuivattu ennen nauttimista. Korjakit sanoivat, että kolme tuoretta sientä riittää tappamaan ihmisen (Jochelson 1908, 252). Kärpässienien syönti samoin kuin votkankin nauttiminen oli miesten, erityisesti perheen vanhimpien miesten etuoikeus. Koska kärpässienessä on tavattoman paha maku, korjakkimiehet antoivat joskus vaimojensa pureskella sienet syötäväksi soveltuviksi tahdaspalloiksi. Tavallisimmin kuivat sienen palaset nielaitiin sellaisenaan, vain vettä käytettiin palan painikkeeksi. Runsas veden juonti edistää sienen huumaavaa vaikutusta. Eurooppalaisia Siperian-kävijöitä kiinnostanut ja kauhistuttanut tapa oli huumetilan aikaansaaminen tai pidentäminen sientä syöneen virtsaa juomalla. Virtsan keruuseen käytettiin erityistä astiaa, jonka sisältö menetti tehonsa vasta 3—4 kertaa elimistön läpi kuljettaen (ks. esim. Jochelson 1908, 483).

Koillis-Siperiassa kärpässieni oli siis tavallinen, arkinen päihde. Sieneen tottuneet pitivät sitä jopa haluttua votkaa parempana: päihtymystila kuvattiin miellyttävämmäksi ja jälkiseuraukset lievemiksi kuin alkoholin aiheuttamat (Jochelson 1908, 584). Päinvastaisiakin kokemuksia oli kuten seuraavasta tšuktšiarvoituksesta ilmenee:

Minulla on päänsärkyä. Nenästäni vuotaa verta. Lopeta verenvuoto nenästäni! . . . Mikä se on?  
Vastaus: Kärpässieni. (Bogoras 1904—1909, 148)

Arvoitukseen sisältyvä kehotus on osoitettu kärpässienelle, joka siis käsitettiin persoonalliseksi olennoiksi. Kärpässieni poikkesikin siinä mielessä tavanomaisista nautintoaineista, että sen syötiin liittyi aina uskomuksellinen elementti. Korjakit, samoin kuin muutkin pohjoisen kan-

sat, ajattelivat, että huumetila merkitsi kärpässienien hengen tunkeutumista sienen syöjään. Henki, joka saattoi näyttäytyä syöjälle huumetilan aikana, avasi tälle tien yliuunnollisen maailman ihmeisiin. Kuten Euwinpetin kertomuksesta ilmenee, maallikko pääsi sientä syötyään osalliseksi tavallisesti vain šamaanin, uskomusperinteen spesialistin, salattuun kokemuspiiriin kuuluvista asioista. Varsin monen seikan perusteella voi päätellä, että paleoaasialaisten tapa käyttää kärpässientä päihteenä juontuu uskonnollisten riittitoimien piiriin. Kärpässienien mittavampi hyväksikäyttö Siperiassa jakautuu kahdelle toisistaan verraten kaukana sijaitsevalle alueelle. Koillisiperialaisten lisäksi kärpässienien ominaisuuksiin perehtyneitä olivat Siperian länsi- ja luoteisosien ketit, ugrilaiset ja samojedikansat (vrt. Wasson 1968, 10). T. I. Itkosen mukaan myös lappalaisten tiedetään tunteen kärpässienien käytön (Itkonen 1946, 149). Satunnaisesti kärpässienien turvautuivat votkan puutteessa eräät paleoaasialaisten kansojen naapurit, esim. jakuutit lienevät lainanneet tavan naapureiltaan jukagiireiltä (ks. Wasson 1968, 241). Siperian länsi- ja luoteisalueilla kärpässieni kuului vain šamaanin ekstaasiin hankkiutumisen apuvälineisiin. Sen syöntiä pidettiin maallikolle suorastaan vaarallisena (Donner 1933, 81; Lehtisalo 1924, 164), samoin pidettiin tuhoisana mihin hyvänsä šamaanin varusteeseen puuttumista. Kun muistetaan, että myös Koillis-Siperiassa kärpässieni oli paitsi maallikoiden päihde, myös ja ennen kaikkea šamaanin väline, ei sienen käytön rituaalisista kiinnostuksista ole epäilystä. Maallikkojen oikeus nauttia kärpässientä voidaan selittää maallikkojen tavallista suuremmaksi mahdollisuudeksi harjoittaa šamanistista riittitoimintaa. Kysymys oli paleoaasialaisten kansojen uskomusperinteen erityisestä vanhakantaisuudesta. Šamaani ei ollut saavuttanut uskonnollisen johtajan asemaa, vaan toimi parantajana ym. tilapäisissä tehtävissä. Kulttimenojen, esim. elinkeinoelämään liittyvien, toimeenpano ja ohjaus oli

perheen vanhimpien jäsenten käsissä. Näissä juhlatilaisuuksissa saattoi jokainen rummuttaen ja tanssien matkia tunteuttujen šamaanien käyttäytymistä, ilman että tätä pidettiin rangaistavana (Bogoras 1904—1909, 413—414). Aivan samoin kuin rumpua maallikot saattoivat käyttää hyväkseen šamaanin vielä tehokkaampaa ekstaasin välinettä, karpässientä.

### *Tie salattuun tietoon*

Mitä karpässienen syönti perimmältään merkitsi? Korjakit itse vastasivat tähän kysymykseen seuraavan kertomuksen avulla:

Kerran Iso-Korppi oli saanut kiinni valaan eikä voinut lähettää sitä takaisin kotiinsa merelle. Hän ei pystynyt nostamaan ruohokoria, joka sisälsi valaan matkavarusteet. Iso-Korppi pyysi Olevaisuutta auttamaan itseään. Jumala sanoi hänelle: ”Mene tasaiselle paikalle lähelle merta. Sieltä löydät valkoisia pehmeitä varsia, joissa on pilkulliset hatut. Nämä ovat wa’paq-henkiä. Syö niistä joitakin ja ne auttavat sinua.” Iso-Korppi meni. Silloin Ylimmäinen Olento sylkäisi maahan ja hänen syljestään ilmestyi karpässieni. Iso-Korppi löysi sienen, söi sen ja alkoi tuntea itsensä iloiseksi. Hän ryhtyi tanssiin. Karpässieni sanoi hänelle: ”Kuinka on mahdollista, että sinä, joka olet noin vahva mies, et pysty nostamaan koria?” — ”Se on totta”, sanoi Iso-Korppi. ”Olen vahva mies, menen ja noston matkakorin.” Hän meni, nosti siinä samassa korin ja lähetti valaan kotiinsa. Silloin Karpässieni näytti hänelle, kuinka valas oli menossa kaukana merellä ja kuinka se palasi tovereittensa pariin. Sen jälkeen Iso-Korppi sanoi: ”Pysyköön karpässieni maan päällä, nähkööt lapseni mitä se heille haluaa näyttää.” (Jochelson 1908, 120)

Kertomus on korjakkien uskomusperinteen ilmentymä, myytti, joka selittää karpässienen jumalallisen alkuperän ja jolla perustellaan sienen rituaalista käyttöä. Huomattakoon, että myytin juonta kannattava elementti, voimien puute ja niiden lisääminen karpässientä syömällä, viittaa sienen aiheuttamalle päihtymykselle tyypilliseen väsymättömyyden tunteeseen. Myytin sanoma on selkeä: karpässientä, jumalan sylkeä, nauttimalla ihminen pääsee osalliseksi jumalallisen, supranormaalin, piiriin kuuluvista asiois-

ta ja ominaisuuksista. Karpässienen syönti avasi tien salattuun tietoon, ja tätä tietoa tarvitsi pohjoisen Euraasian pienissä varhaiskantaisissa yhteisöissä ennen kaikkea šamaani. Sairaudet ym. kriisitilanteet selitettiin nimittäin näissä yhteisöissä henkimaailman edustajien aiheuttamiksi. Šamaani oli tämän- ja tuonpuoleisen yhteismies, välittäjä, jolla tarvittavan riittiteknikan hallintaan harjaantuneena oli kyky ja oikeus supranormaalin kanssa tapahtuvaan kommunikointiin. Istuntoilaisuudessa šamaani pyrki erityistä riittiteknikkaa hyväkseen käyttäen transsitilaan, jonka aikana hänen katsottiin neuvottelevan apuhenkien kanssa ja vierailevan tuonpuoleisessa. Kaikki tapahtui rituaalisesti säädettyssä järjestyksessä: apuhenkien kutsuessaan ja kuvatessaan šamaani yhä enemmän eläytyi näiden edustamaan supranormaaliiin todellisuuteen ja päätyi lopulta visioita sisältävään transsiin, jota saattoi seurata tajunnan menetyksin. Yleissiperilaiset šamanistisen ekstaasitekniikan välineet olivat rytminen rummutus, tanssi ja ennen kaikkea lauluin ilmaistu syvä eläytyminen henkimaailman edustajiin. Transsitilan saavuttaakseen šamaani ei välttämättä tarvinnut narkoottisia apuvälineitä. Huumaavien aineiden käyttö on kuitenkin kaikkialla Siperiassa ollut istuntojen yhteydessä tavallista. Šamaanin varusteisiin ovat eteläisemmällä alueella lähes säännönmukaisesti kuuluneet voimakas tupakka ja alkoholijuomat. Nämä epäilemättä myöhäiset tulokkaat ovat myös pohjoisen alueen šamanistisissa istunnoissa saattaneet korvata karpässienen. Savustamalla suoritettu rituaalinen puhdistautuminen (vrt. Siikala 1978, 201) samoin kuin erilaisten suitsukkeiden käyttö (Siikala 1978, 257) kuuluivat niin ikään šamanististen riittitoimien piiriin. Mm. kuivattuja suopursun lehtiä saatettiin polttaa liedellä huumaavan savun aikaansaamiseksi.

### *Karpässieni ja ekstaasin tekniikka*

Karpässienen vaikutusta ovat sen käyt-

töön tutustuneet eurooppalaiset verranneet oopiumin ja hasiksen avulla aikaan saatuihin tiloihin. Eri tietolähteitä vertaillen (ks. Wasson 1968, 233—320) havaitsee karpässientä kokeilleiden tai sienihumalaa seuranneiden julkaisemien raporttien sisältävän kuvauksia sangen erilaisista kokemuksista. Tyypillisinä voidaan näistä kertomuksista poimia seuraavat piirteet: iloinen mieliala, joka vaihtelee ajoittaisen depression kanssa; lihasten nykiminen, kouristukset; tahdosta riippumaton puhe ja liikehdintä; hallusinaatiot, esineiden näkeminen tavallista kokoaan suurempina tai pienempinä; väsymättömyys ruumiillisissa ponnistuksissa; syvät unitilat. Kaksi perusteellisempaa kuvausta, J. Enderlin (Wasson 1968, 262) ja W. Bogorasin (Wasson 1968, 266—267; Bogoras 1904—1909, 582—583), osoittavat syyn tietojen hajanaisuuteen. Karpässienen avulla aikaan saatu huume tila muodostaa prosessin, jossa asteittain kiihtyvä motorinen aktiivisuus, automaatiotoiminnat (esim. tahdoton puhe), aistiharhat sekä univaiheet seuraavat toisiaan peräkkäin tai osin päällekkäinkin. Voikin todeta, että karpässieniekstaasin vaiheet muistuttavat hämmästyttävästi siperialaisen šamaanin huumeitta aikaan saadun transsin vaiheita (ks. Siikala 1978, 319—341).

Koska karpässientä on käyttänyt vain pieni osa niistä kansoista, joille šamanismi siperialaisessa muodossaan oli ominaista, ovat eräät arvostetut tutkijat päätelleet karpässienen olevan šamanistisen transsin välineenä myöhäinen ja sekundaari ilmiö. Mircea Eliade (1964, 400) kirjoittaa: ”Narkoottiset aineet ovat ainoastaan vulgääri vastine ’puhtaalle’ transsille. Meillä on ollut jo tilaisuus havaita tämä seikka useiden Siperian kansojen keskuudessa; päihteitten käyttö (alkoholi, tupakka ym.) on uusi innovaatio ja viittaa šamanistisen tekniikan dekadenssiin. Narkoottisten huumeiden puoleen käännytään hankittaessa sellaisen tilan mukaelmaa, jota šamaani ei enää muuten pysty saavuttamaan.” Uumoilen, että Eliaden moralisoivan lausuman takana piilee romanttinen käsitys šamanismista henkisesti korkea-

tasoisena alkuperäiskansojen kulttuurin tuotteena. Jos jätämme alkoholin ja tupakan todellakin ”uusina innovaatioina” tarkastelun ulkopuolelle, joudumme pitämään Eliaden näkemystä vääränä. Useat tutkijat ovat yhtä mieltä siitä, että sekä läntisessä että koillisessa Siperiassa tunnetut karpässienen nimitykset periytyvät samasta alkujuuresta (Wasson 1968, 164—167). Levinneisyydeltään laajaksi ja siten oletettavasti iältään vanhaksi osoittautuu myös myyttinen käsitys karpässienen alkuperästä. Korjakkien tavoin selittivät nimittäin Vasjuganin ostjakit karpässienen voiman johtuvan siitä, että se on syntynyt taivaan jumalan syljestä (Karjalainen 1918, 567). Merkkillistä kyllä karpässienen käyttö osuu juuri siperialaisen šamanismin primitiivisimmille alueille. Kysymyksessä on pienten pyynti- sikköjen šamaanin arkaainen, luontokeskeinen uskomusperinne, jota leimaa näynomaisen, tajunnan menetykseen huipentuvan transsin tavoittelu (Siikala 1978, 325). Pohjois- ja Etelä-Amerikan intiaanien šamanistiselle traditiolle ovat niin ikään erityisen tyypillisiä juuri visio- kokemuksiin pyrkiminen ja kehittynyt kasvihuumeiden käyttö (vrt. Furst 1972). Karpässienitranssin ja huumeettoman šamanistisen transsin yhdenmukainen eteneminen ei liene yhteensattuma. Koska karpässientä ovat käyttäneet vanhakan- taisimman šamanistisen tradition edustajat, on oletettavaa, että helposti saavutettava karpässieniekstaasi on pikemminkin rytmisen musiikin ja vaikeasti hallittavan psykotekniikan avulla aikaan saadun transsin edeltäjä kuin mukaelma. Epäilemättä karpässieni on ihmiskunnan vanhimpia tunnettuja psykoaktiivisia aineita. Šamanistisen ekstaasin käynnistäjänä se viestii ikivanhoista uskonnollisen käytäytymisen ja kokemuksen muodoista.

### *Kirjallisuus*

Bogoras, Waldemar: The Chukchee. The Jesup North Pacific expedition (Franz Boas). Memoir of the American Museum of Natural History, VII. Leiden, New York

1904—1909

Dittmar, Carl von: Reisen und Aufenthalt in Kamtschatka in den Jahren 1851—1855. Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. St. Petersburg 1900

Donner, Kai: Ethnological notes about the Yenisei-Ostyak (in the Turukhansk Region). Mémoires de la Société Finno-ougrienne, LXVI. Helsinki 1933

Eliade, Mircea: Shamanism. Arhaic technique of ecstasy. London 1964

Furst, Peter T.: Flesh of the Gods. The ritual use of hallucinogens. London 1972

Itkonen, T. I.: Heidnische Religion und späterer Aberglaube bei den finnischen Lappen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne, LXXXVII. Helsinki 1946

Jochelson, Waldemar: The Koryak. The Jesup North Pacific expedition (Franz

Boas). Memoir of the American Museum of Natural History, VI. Leiden, New York 1908

Karjalainen, K. F.: Jugralaisten uskonto. Porvoo 1918

Lehtisalo, T.: Entwurf einer Mythologie der Jurak-samojeden. Mémoires de la Société Finno-ougrienne, LIII. Helsinki 1924

Siikala, Anna-Leena: The rite technique of the Siberian shaman. FFCommunications 220. Helsinki 1978

Strahlenberg, Filip Johann von: An historico-geographical description of the North and Eastern parts of Europe and Asia; But more particularly of Russian Siberia and Great Tartary, etc. London 1776

Wasson, Gordon R.: Soma. Divine mushroom of immortality. Canada 1968.

*Alkoholipolitiikka Vol. 44: 42—46, 1979*